

UOT 372.3/4

**İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI****Aygün Akif qızı Nəzərli**

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0001-5867-2956**E-mail:** nezerliaygun930@gmail.com

Açar sözlər: nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, lüğət üzrə işin metod və priyomları, sistematiklik və ardıcılıq, şifahi və yazılı nitqin səmərəliliyi.

Ключевые слова: развитие речи, словарный запас, методы и приемы словарной работы, систематичность и последовательность, эффективность обучения.

Key words: the development of speech, the headroom, methods and techniques of vocabulary work, systemic and predictive, effective learning.

Şəxsiyyətin formalaşması pedaqoji təsirdən, bu təsirin nə qədər tez və əsaslı göstərilməsindən son dərəcə asılıdır. Məhz buna görə ölkəmizdə ümumtəhsil məktəbləri strateji əhəmiyyətli təlim-tərbiyə müəssisəsi mühüm dəyərləndirilir. Amma bu işdə uğura nail olmağın yolu ən əvvəl məktəbəqədər təlim və tərbiyə ocaqlarından keçir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri hazırda ibtidai təlim üçün möhkəm bünövrə hesab olunur. Uşaq bağçalarının qarşısında uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində nitq inkişafı mühüm rol oynayır.

Dilçilər, psixoloqlar, metodistlər və müəllimlərin hər biri nitq inkişafı məsələsini birgə həll etməyə çalışır. Bunların içərisində ən ehtiyatla yanaşılmalı odur ki, bəziləri uşaqların nitqinin inkişafını özbaşına gedən bir proses hesab edirlər. Onların fikrincə, uşağın şüuru müxtəlif təsəvvürlər və anlayışlarla zənginləşdikcə, onun həyat təcrübəsi genişləndikcə nitqi də inkişaf edir. Ona görə də, nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac yoxdur.

Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s.

Məqalədə şagirdlərin ibtidai siniflərdə nitqinin lüğət ehtiyatlarımızı zənginləşdirmə yollarını öyrədən müasir təhsil metod və texnologiyalardan istifadənin nəzəri və təcrübi məsələlərindən geniş bəhs olunmuşdur. Burada dioloji nitq, nitqi eşitmək və başa düşmək, danışıq davam etdirmək, suallara cavab vermək və müsahibinə sual vermək kimi komponentləri əhatə edilir. Dioloji nitq prosesi müsahibi diqqətlə dinləmək, səbirli olmaq nə dediyini başa düşmədən söhbətə qarışmamaq, təmkinli olmaq və s. kimi mədəni keyfiyyətləri gözləməyi tələb edir.

Uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi

Uşaq ulu babalarımızın əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı və nəsillərdən-nəsillərə ötürdükləri bəşəri təcrübəni, biliyi və bacarığı nitqin köməyi ilə yaşlılardan öyrənir. Nitqin köməyi ilə uşağın şəxsi təcrübəsi zənginləşir, müstəqilliyi artır, təfəkkürü inkişaf edir. Yaşlılarla, yaşlıları ilə ünsiyyət uşağın ümumi inkişafının mühüm şərtidir. Ünsiyyət və fikir mü-

badiləsi silahı olan dil öz funksiyalarını yalnız nitqdə yerinə yetirir. Psixoloq A.A. Lyublinskaya yazır: “Dil ümumdür, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində adətən doğma dilinin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir. Bununla yanaşı, dil nitqdən zəngindir, belə ki, insan hər hansı şey haqqında danışmaqla ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir. Adam işlətdiyi sözün mənasından da çox şey deyə bilər. Lakin adamın öz fikrini kifayət qədər dəqiq və incəliklə deyə bilməsi, ona təsir etməsi düzgün başa düşülməsi üçün o ana dilinə gözəl yiyələnməlidir”.

Ana dili kiçik məktəb yaşlı uşaqların əqli və əxlaqi tərbiyəsinin mənbəyi və vasitəsidir. Uşaq, adətən, iki yaşından sonra danışmağa başlayır və 6-7 yaşında artıq ətrafındakılarla tam ünsiyyət saxlaya bilər. Uşağın nitqinin inkişafı onun ana dilinə yiyələnməsi deməkdir. Nitqin formalaşması bu dövrdə ana dilini heç bir şey əvəz edə bilməz. Ana dili uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə içərisində yaşadığı cəmiyyətlə onun tarixi ilə onun istəkləri ilə heç bir tarixinin tanış edə bilmədiyini şəkildə tanış edir. Buna görə də uşaqların düzgün rəhbərliyi və zəngin nitqə yiyələnmələri ibtidai sinif müəllimlərinin başlıca vəzifələrindən biridir.

Dilin başlıca vahidi söz üzrə ilk düzgün təşkil olunmadan, uşaqların lüğəti zənginləşdirilmədən nitq ünsiyyəti, həmçinin təfəkkürün inkişafı mümkün deyil. Uşaq yenicə dil açdığı dövrdə az miqdarda sözlə öz ehtiyatını ödəyə bildiyi halda məktəb dövründə fikrini ifadə etmək üçün daha çox sözlərdən və mürəkkəb dil vahidlərindən, mühüm morfoloji vasitələrdən və sintaktik formalardan da istifadə etməli olur. Uşaq artıq 2 yaşında 300-ə yaxın söz bilir, 3 yaşında isə onun söz ehtiyatı 1000-i keçir. O, bütün nitq hissələrindən istifadə edə bilər. İbtidai siniflərdə uşaqların lüğət ehtiyatının sürətlə zənginləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Bu dövrdə uşaqların söz seçmələri onları əhatə edən şəraitdən, ətraf aləmdəki əşya və hadisələrdən həmçinin ünsiyyətdə olduğu adamların nitqindən asılı olur. Uşaqlarla məqsədyönlü ünsiyyət və təlim prosesi onların lüğətinə güclü təsir göstərir. Proqramında işlər hər şeydən əvvəl uşağın məişət lüğətinin zənginləşdirilməsinə ətraf aləmlə normal ünsiyyətinin təmin olunması üçün sözlərin seçilməsinə yönəldilir. Bu zaman uşaqda sözbə maraq və həssaslıq artır. Nitqin və onun lüğət fondunun tərbiyə zənginləşməsi ibtidai sinif dövründə çox ciddi məsələlərdən biridir. Uşaq hər şeydən əvvəl dilin lüğət fondunun mənimsənilməsi, sözlərdəki nitq səslərini düzgün tələffüz etməyi öyrənməlidir. İbtidai təhsil, ibtidai siniflərdə müxtəlif mövzular və fənni tədris edən müəllim uşaqlarda şifahi nitqə yeni münasibət formalaşdırır. Nitq, onun lüğət ehtiyatı sözlərin səs cəhəti artıq şüurun predmeti olur. Uşaqlar söz və cümlə ilə praktik şəkildə tanış olurlar. Mətnlər üzərində iş dilimizin leksik fonduna əsaslanır. Bunun üzərində sözlərin aydın və səlis, dilin normalarına uyğun tələffüzü formalaşdırılır. Fonematik eşitmə, nəfəs alma, səsin tonunu ifadə etməklə xüsusi ilə intonasiya vasitələrindən səsin yüksəkliyi qüvvəsi sürəti məna vurğusu hasilə və s. düzgün istifadə etmə də sözlərin, lüğət fondundan düzgün istifadə etmə nitqin səs mədəniyyətinə daxildir. Çalışmaq lazımdır ki uşaqlar nitq ünsiyyəti prosesində, davranış da müsahibinə müraciət formasında sözləri seçməyi, yerində və düzgün istifadə etməyi öyrənsinlər.

Məktəbdə ana dili təlimin yalnız obyekt deyil, həm də vasitəsidir. Uşaqların nitqini inkişaf etdirmək onun məzmunu üzərində müntəzəm iş aparmaq onlara gördükləri əşya, hadisə haqqında cümlə qurmağı, məqamına görə lazımı sözü seçməyi, onlardan istifadə yolu ilə öz fikirlərinin qrammatik cəhətdən düzgün ifadəsini öyrətmək deməkdir. Uşaqlar heç vaxt lüğətin zənginləşdirilməsinə müasir dövrdə olduğu qədər ehtiyac duymamışlar. Müasir həyat hər-tərəfli inkişaf edir, dəyişir, çoxsaylı yeni sözlərin yaranması və dilimizin lüğət tərkibinə daxil

edilməsi tələbini irəli sürür. Kifayət qədər söz ehtiyatı olmadan nitqi inkişaf etdirmək mümkün deyil. Buna görə də şagirdlərin leksikasını formalaşdırmaq, toplanmış söz ehtiyatı əsasında məlum sözlərin mənasını dəqiqləşdirmək və onların istifadə dairəsini genişləndirmək lazımdır. İbtidai siniflərdə lüğət üzrə iş spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, praktik xarakter daşıyır. Düzgün nitqə malik olmaq sözün mənasını, işlənmə sahəsini bilmək deməkdir. Söz o zaman fəallaşmış hesab olunur ki, şagird nəqlətmə zamanı, ifadə və esse yazılarında ondan istifadə etsin.

Konkret əşya adları ilə bağlı sözlərin öyrədilməsi əyani izahla, yəni əşyanın özünün, şəklinin, modelinin nümayişi ilə müşayiət olunarsa, daha yaxşı nəticə verir. Əyani izah mümkün olmadıqda isə sözün məzmunu ilə bağlı qısa şərh vermək, onun sinoniminin (səma-göy), antoniminin (yoxuş-eniş), rus dilində qarşılığının (atəşfəşanlıq-salyut), növ-cins münasibətlərinin (taxt, dolab, divan, çarpayı, kreslo - mebel) yada salınması, yeri gəldikcə etimologiyasına müraciət olunması, morfoloji strukturunun təhlili priyomlarından da istifadə etmək mümkündür. Söz nitqdən kənarında, ayrılıqda mənimsənilə bilməz. Sözün əsl mənasının dərk olunması üçün onun söz birləşməsi, cümlə daxilində işlənməsi lazımdır. Bu, həm də şagirdlərdə sözdən yerində, dəqiq istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından faydalıdır. Yeni öyrənilmiş sözlər nitqdə müntəzəm təkrar olunmalı, möhkəmləndirilməlidir. Əks təqdirdə, lüğət üzrə iş, lüğətin zənginləşdirilməsi ilə bağlı istifadə olunan çalışmalar öz əhəmiyyətini itirir.

İbtidai sinif müəllimləri lüğət üzrə işin vacibliyini başa düşməli və dərstdə ona kifayət qədər vaxt ayırmalıdır. Lüğət üzrə iş də qrammatika, orfoqrafiya, orfoepiya üzrə işlər kimi, planlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi:

Şagirdlər tərəfindən müntəzəm olaraq bu və ya digər sözün mənimsənilmə dərəcəsi öyrənilməlidir. Bu məqsədlə onların şifahi nitqini daim izləməli, yaradıcı yazılarını təhlil etməlidir.

Şagirdlərin fəal lüğətinə daxil etmək üçün sözlərin seçilməsi üzrə müntəzəm iş aparmalıdır (Müəllim bunu oxu dərslində öyrənilən bədii mətnlərdən, digər fənlərin dərsliklərindən, ibtidai sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş lüğətlərdən seçməlidir).

Problemin aktuallığı. Maraqlı və geniş lüğət ehtiyatı, şagirdlərin müxtəlif sosial və mədəni mühitlərlə daha yaxşı əlaqə qurmağını, başqaları ilə daha effektiv şəkildə təmas yaratmağı və müzakirə edə bilməsini təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. İnteraktiv təlim metodu, lüğət oyunları və interaktiv təlim tətbiq etmək, şagirdlərin lüğət ehtiyatını əyləncəli bir şəkildə zənginləşdirməyə kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Praktiki işlər, şagirdlərin öyrəndikləri lüğəti və dil biliklərini zənginləşdirir, onların müxtəlif mədəni və elmi məzmunları anlamalarına yardım edir və onları həyat boyu öyrənməyə həvəsləndirir. Bu da onların təhsil və sosial bacarıqlarını daha da inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Səda, 2013.
2. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
3. <https://blogreklamedu.blogspot.com/2020/08/ibtidai-sinif-sagirlri-ucun-oyrdici-pdf.html>

4. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası: Dərslik. I hissə. Bakı, 2016.

5. Həsənov M.M., Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası: Dərslik. II hissə. Bakı, 2013.

A.A. Назарли

Роль словарной работы в развитии речи учащихся

Резюме

В статье изложены методы развития речи учащихся с помощью словарной работы. С этой целью рекомендуется использовать упражнения и дидактические игры лексического характера. Отмечается, что они должны способствовать расширению словарного запаса, умению выбирать из него слова, наиболее соответствующие содержанию высказывания и тем самым делать речь правильным, точным и выразительным.

A.A. Nazarli

The role of work on vocabulary in the development of the pupils speech

Summary

In this article was talked about the methods of development of students' speech by the help of work on vocabulary. For this reason was noted that the use of lexical exercises and didactic games are reasonable. By allowing to enrich vocabulary reserve, the development of the ability of choosing compatible word according to content they provide accuracy, exactness and expressiveness of speech.

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2024